

УДК 631.3(477.54)"18/19"

Трубчанінов Микола Анатолійович, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри української філології та історії Навчально-наукового інституту Міжнародних відносин ХНЕУ ім. С. Кузнеця (Харків, Україна), E-mail: trubchaninov83@gmail.com ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-8432-478X>

ХЛІБОРОБСЬКИЙ РЕМАНЕНТ ДЛЯ ЗБИРАННЯ ТА ОБМОЛОТУ ВРОЖАЮ ТА ЙОГО ВИКОРИСТАННЯ В СЕЛЯНСЬКИХ ТА ПОМІЩИЦЬКИХ ГОСПОДАРСТВАХ ХАРКІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Анотація.

У статті здійснено комплексний історико-етнографічний аналіз хліборобського реманенту, що застосовувався для збирання та обмолоту врожаю в селянських і поміщицьких господарствах Харківської губернії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Основну увагу зосереджено на традиційних знаряддях ручної праці — серпах, косах, ціпах, граблях, вилах, а також на їх конструктивних особливостях, технологіях виготовлення та регіональній специфіці використання. Показано еволюцію серпа як провідного знаряддя жнив і поступове витіснення його продуктивнішою косяю, зумовлене як економічними чинниками, так і природно-географічними умовами Харківщини.

Розкрито роль сільських ковалів як ключових виробників і модернізаторів землеробського реманенту, здатних адаптувати заводські вироби до локальних потреб господарства. Особливу увагу приділено кустарному виробництву серпів і кіс, удосконаленню допоміжного обладнання (кісся, грабків, інструментів для клепання) та збереженню традиційних технологій обмолоту врожаю за допомогою ціпів і котків. Окремо проаналізовано поширення наприкінці ХІХ ст. нових форм сільськогосподарської техніки — ручних і кінних молотарок та віялок, виготовлених місцевими майстрами.

Особливу увагу приділено еволюції серпа як провідного знаряддя жнив і поступовому витісненню його продуктивнішою косою-литовкою, що було зумовлено як природно-географічними умовами Харківщини, так і соціально-економічними чинниками розвитку аграрного виробництва [7; 11]. Показано, що збереження серпа в малоземельних селянських господарствах було пов'язане з прагненням мінімізувати втрати зерна та раціонально використовувати обмежені земельні ресурси.

Зроблено висновок, що запровадження вдосконалених знарядь і машин у Харківській губернії сприяло ринковій трансформації аграрного виробництва, водночас поглиблюючи соціально-економічну диференціацію між заможними господарствами та малоземельним селянством. Матеріали статті дозволяють поглибити уявлення про технічну культуру українського села та механізми адаптації традиційного землеробства до умов модернізації.

Ключові слова: хліборобський реманент, серп, коса, ціп, молотьба, сільські ковалі, кустарне виробництво, селянське господарство, поміщицькі маєтки, Харківська губернія, аграрна модернізація.

Trubchaninov Mykola Anatoliyovych, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Ukrainian Philology and History of the Educational and Scientific Institute of International Relations of the S. Kuznets Kharkiv National University of Economics (Kharkiv, Ukraine), E-mail: trubchaninov83@gmail.com ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-8432-478X>

AGRICULTURAL IMPLEMENTS FOR HARVESTING AND THRESHING AND THEIR USE IN PEASANT AND LANDLORD FARMS IN THE KHARKIV PROVINCE IN THE HALF OF THE 19TH CENTURY – EARLY 20TH CENTURY.

Abstract.

The article provides a comprehensive historical and ethnographic analysis of the agricultural implements used for harvesting and threshing crops in peasant and

landlord farms in the Kharkiv province in the second half of the 19th – early 20th centuries. The main focus is on traditional hand tools — sickles, scythes, flails, rakes, pitchforks — as well as their design features, manufacturing technologies, and regional specifics of use. The evolution of the sickle as the leading harvesting tool and its gradual replacement by the more productive scythe, due to both economic factors and the natural and geographical conditions of the Kharkiv region, is shown.

The role of rural blacksmiths as key producers and modernisers of agricultural implements, capable of adapting factory products to local farming needs, is revealed. Particular attention is paid to the artisanal production of sickles and scythes, the improvement of auxiliary equipment (scythes, rakes, riveting tools) and the preservation of traditional harvesting technologies using flails and rollers. The spread of new forms of agricultural technology at the end of the 19th century — hand and horse-drawn threshing machines and winnowers made by local craftsmen — is analysed separately.

Particular attention is paid to the evolution of the sickle as the leading harvesting tool and its gradual replacement by the more productive scythe, which was due to both the natural and geographical conditions of the Kharkiv region and socio-economic factors in the development of agricultural production [7; 11]. It is shown that the preservation of the sickle in small peasant farms was associated with the desire to minimise grain losses and make rational use of limited land resources.

It is concluded that the introduction of improved tools and machines in the Kharkiv province contributed to the market transformation of agricultural production, while deepening the socio-economic differentiation between wealthy farms and landless peasants. The materials of the article allow us to deepen our understanding of the technical culture of the Ukrainian village and the mechanisms of adaptation of traditional agriculture to the conditions of modernisation.

Keywords: farming implements, sickle, scythe, flail, threshing, rural blacksmiths, artisanal production, peasant farming, landowner estates, Kharkiv province, agrarian modernisation.

Постановка проблеми. Приступаючи до наукового аналізу обраної в даному дослідженні проблеми, звернемо увагу на те, що по масштабах використання в селянських та поміщицьких господарствах Харківської губернії, перше місце серед хліборобських знарядь збирання врожаю весь період, що нами досліджується упевнено займали серпи і коси. Незважаючи на наявність окремих етнографічних, економічних і земських досліджень кінця ХІХ – початку ХХ ст., проблема використання знарядь збирання та обмолоту врожаю в Харківській губернії досі не стала предметом цілісного міждисциплінарного аналізу. У науковій літературі переважають загальноукраїнські узагальнення або локальні описи окремих видів реманенту без урахування їх функціональної взаємодії, регіональної специфіки та соціальної диференціації аграрного виробництва. Водночас саме поєднання традиційних форм ручної праці з поступовим упровадженням машин і поліпшених знарядь дозволяє простежити механізми адаптації українського села до умов ринкової економіки.

Отже, наукова проблема полягає у відсутності комплексного історико-економічного осмислення хліборобського реманенту як важливого чинника трансформації аграрного виробництва Харківської губернії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., що й зумовлює необхідність проведення даного дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить, що незважаючи на сучасне підвищення дослідницького інтересу, проблема історичного розвитку сільськогосподарського реманенту протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст. як і раніше залишається дискусійною, особливо на територіях України яка перебувала у полі контролю декількох імперій. Також в основному оптимістично дивилися на пореформену динаміку розвитку матеріально-технічної бази сільського господарства в Україні та Росії і багато інших авторів досліджень, що вийшли у світ у 1870-1890-х роках, зокрема В.А. Вергунов [1], Г.А. Скрипник [2], І.М. Галаван [3], В.І.Василенко [4]

В останні роки питання розвитку сільського господарства та пов'язаних із ним технік в Україні привертає увагу як істориків аграрної науки, так і дослідників технічної культури. Зокрема, В. А. Вергунов у своїй монографії та супровідних публікаціях комплексно досліджує історію функціонування сільськогосподарської дослідної справи на українських теренах упродовж другої половини XIX – початку XXI ст. Тематика сільськогосподарських товариств і кооперації також стає предметом сучасних робіт. Наприклад, І. Галаван [5], досліджує діяльність Київського сільськогосподарського синдикату 1894–1919 рр., що включала сприяння селянству у придбанні реманенту та машин; така робота висвітлює економічні і соціальні аспекти доступу до інструментів і техніки на початку XX ст. в межах Російської імперії, що є важливим контекстом для розуміння трансформацій в Харківській губернії.

Мета статті полягає в комплексному історико-економічному аналізі хліборобського реманенту для збирання й обмолоту врожаю, що використовувався в селянських і поміщицьких господарствах Харківської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст., з метою виявлення особливостей його конструкції, технологій виготовлення та практик застосування, а також з'ясування ролі традиційних і модернізованих знарядь у процесі трансформації аграрного виробництва в умовах становлення ринкових відносин.

Виклад основного матеріалу. У другій половині XIX – на початку XX ст. в Україні серпами жали жито, пшеницю, ячмінь, часто просо, решта злаків збиралась переважно косою, обладнаною грабками. Сіно звичайно косилося без грабків. А там, де земельні наділи були дуже малі, а робочої сили вдосталь, серпом збирали все, крім гречки і сіна. На Півдні України коса в основі перемогла серп раніше, ніж на Півночі. Ще на початку XIX ст. частина селян в пореформеній Харківській губернії продовжувала вважати серп вигіднішим знаряддям, оскільки збирання ним призводило до менших втрат зерна на малих нивах. Однак серп все більше відступав перед косою. Поступово він

виходив з ужитку, залишався лише для другорядних робіт. Значно довше застосовувався серп як знаряддя збирання врожаю на Поліссі та в зоні Лісостепу. В Харківській губернії селяни користувались серпом аж до колективізації. Межа переважання серпа над косою на початок ХІХ ст. проходила приблизно з північного сходу України, через Ніжин, Київ, Житомир, Шепетівку, Тернопіль, Чернівці і далі на захід. Таке розмежування локальних територій залежало, очевидно, від малоземелля північних районів України, а також від природних умов [6, с. 53].

Як свідчать археологічні дослідження, металевий серп з'явився на території України вже в неолітичні часи, приблизно в другій половині першого тисячоліття до н.е. Ремісники того часу робили серпи невеликого розміру, з малим вигином різальної частини, із неназубленим лезом та з приладнаною вздовж полотна рукояткою. Хоча й дуже повільно, але поступово форма серпа вдосконалювалася й на початок періоду, що розглядається, стала оптимальною. Довжина леза між п'яткою і носком становила 25 - 35 см, ширина полотна - 1,8 - 3,5 см. Все частіше зустрічаються серпи з насічкою зубців по лезу - під гострим кутом по лінії руху знаряддя при зрізанні хлібів. Завдяки цьому повсюдно в Україні серп довгий час лишався основним знаряддям збирання врожаю [7 с. 163].

В усіх регіонах України ковальські серпи мали схожу конструкцію – кривий широкий ніж із зазубленим лезом, на одному кінці мав вістря, а на другому переходив через коліно в держално. Середній розмір серпа становив по довжині леза близько 30 см, завширшки – 2,5-3 см і завтовшки у 3-4 мм. На держало серпа надівалася дерев'яна ручка. Проте виріб кожного коваля завжди був оригінальним і відрізнявся своїми розмірами і формою кривизни леза. Цю різноманітність підтверджують зразки кустарних серпів, які зберігаються в історико-краєзнавчих музеях України.

Найбільшу популярність у селянства пореформеної Харківської губернії мали серпи, в яких було тришарове лезо, виготовлене шляхом наварювання на сталеву смугу двох залізних смуг. Такий виріб одночасно зберігав як гнучкість

і в'язкість заліза, так і твердість сталі, необхідну для різального леза. Завдяки цьому воно мало безперечні переваги перед заводськими суцільносталевими серпами. До третього різновиду ковальських серпів належали суцільно-сталеві серпи, які виготовлялися або із сталевих смуг, або, значно частіше, перероблялися із заводських кіс і пилок, що ставало ковалям значно дешевше. Так, наприклад, скупку в теслярів старих пил і виготовлення з них серпів налагодив на початку ХХ ст. у своїй кузні селянин с. Комарівка Харківського повіту С. Семененко [8, с. 91].

Технологія виготовлення суцільносталевих серпів була в основному ідентичною заводській. З усіх інших вона була найменш трудомісткою і простою. Розміри ковальського серпа і форма кривизни його леза залежали, в основному, від призначення серпа, місцевих виробничих традицій і від побажань селянина-замовника. Це також було істотною перевагою кустарних серпів перед заводськими, виготовленими за стандартними розмірами без урахування місцевої специфіки сільськогосподарського виробництва. Саме тому сучасники відзначали той факт, що в “області виготовлення серпів техніка сільських ковалів пішла далеко вперед, і селяни мали в себе кустарні серпи”, які “правильно назублені й відзначаються легкістю” [8, с. 83]. Більше того, навіть купивши заводський серп селяни часто одразу несли його місцевому ковалеві й замовляли переробити по-своєму. Крім того, в міру того, як насічка на заводському серпі “злизувалась”, її відновляли в сільській кузні [8, с. 79].

Ще одним давнім знаряддям збирання врожаю в пореформеній Харківській губернії була коса. Спочатку з'явилася коса-горбуша, яка відома нам з археологічних матеріалів, що належать ще до періоду Київської Русі. У неї було коротке полотно – від 40 до 54 см, яке кріпилося до держака під тупим чи прямим кутом [336, с. 151]. Пізніше з'явилася велика за розміром так звана коса-литовка, яка стала поступово витісняти косу-горбушу і серп. Попит з боку селянських господарств Харківської губернії на ці досконаліші й продуктивніші від серпа знаряддя збирання врожаю став швидко зростати,

особливо з 60-х років XIX ст. Заводська металообробна промисловість тривалий час не могла цілком задовольнити цей попит.

В Україні заводське виробництво кіс почалося тільки від середини XIX ст. і було зосереджене лише на трьох невеликих підприємствах: фірмах “Теодор і Ко” та “Констабель і Ко” в Харкові та заводі Посселя в Рівному. У цілому по Російській імперії заводське виробництво кіс було також недостатнім, і тому їх у великій кількості доводилося завозити з-за кордону, переважно з Австрії, яка в усій Європі славилася заводами з виготовлення кіс. Усі різноманітні заводські коси, використовувані в Україні, були суцільносталевими і мало чим відрізнялися, крім розмірів: сімка, вісімка, дев’ятка та ін. Куплені селянами, вони не завжди були придатними для використання в конкретних умовах. Ввозилися вони і з інших європейських країн, і з Америки, й тому в Україні називалися по-різному [7, с. 160].

За цих умов було цілком закономірним, що значну частину попиту селянства пореформеної Харківської губернії на коси, особливо у першій половині XIX ст. задовольняли сільські ковалі. Починаючи з другої половини XIX ст., коли на ринку з’явилося багато відносно дешевих заводських кіс, ковалі визнали дуже вигідним використовувати сталеві полотна цих кіс як сировину для свого виробництва. Звичайно селянин купував косу, яка часто не була придатна для використання в конкретних умовах, відносив її місцевому ковалю, а той повністю переробляв косу, пристосовуючи до потреб селянина. В кузні також гострили затуплені коси, виковували кільця – “перстені”, якими полотно прикріплювалося до кісся, виготовляли маленькі коваделка для klepanня кіс – “бабки” [9, с.48].

В пореформеній Харківській губернії головна творчість селян полягала у виготовленні обладнання до коси: створенні зручного кісся і вдалих грабків, а також в наборі інструментів для гостріння. Ці речі виготовляли, як правило, самі господарі, тому вони значно відрізнялися по регіонах. Розглянемо насамперед кісся, яке було не просто зв’язуючим приладом між косарем і стальним ножем, а важливою підмогою в процесі роботи. Довжина його

дорівнювала приблизно висоті працівника, а ручка вправлялася на рівні пояса. Така конструкція вимагала від косаря трохи нахилитися при роботі. Нахил посилював подолання ним опору при зрізанні стебла рослини і допомагав регулювати ритміку поступу вперед за кожним змахом на півкроку [10, с. 87].

В практиці селян Харківської губернії існувало кілька різновидів кісся. Найпоширеніше - пряме з поширенням посередині (для ручки) і на одному кінці (для зв'язку з ножем і грабками) та зі звуженням на другому кінці (для надійного опертя в землю при гострінні брусом чи мантачкою). Однак досвідченіші господарі виготовляли кісся з відігнутою передньою частиною вправо: це полегшувало зрізування зайнятої смуги («ручки»), особливо при роботі з грабками, оскільки ніж в такому разі закріплювався під прямим кутом по відношенню до основної частини кісся. Інший вид - вигнутий передньою частиною донизу; при цьому вигинові косареві не було потреби нахилитись настільки, як при прямому кіссі. Можна було працювати і зовсім не нахилиючись, як це практикувалося в деяких інших країнах, захоплювати ширшу ручку, однак на Україні такий спосіб косіння не прижився. Справа не лише в звичці, а й у тому, що косар, працюючи без нахилу, уповільнює просування вперед і не так стійко тримається в момент змаху коси [8, с. 49].

Грабки в пореформеній Харківській губернії були масивні, на 3-5 зубків. Найпростішим типом грабків була міцна лозина, прикріплена напружено, в зігнутому вигляді, від ручки до шийки за допомогою шнурка. Він нагадував поширену в Білорусії дугу, тільки остання була обшита матерією. Такий пристрій називався луком, його застосовували при низькій пашні, щоб виходив рівний покіс. На Слобожанщині були відомі грабки у вигляді двохзубкової природної дужки, притягнутої до кісся біля ручки хомутцем, а спереду - шнурком висотою до 40 см. [5, с. 78].

Косу не лише міцно підганяли, а й оздоблювали: відточували держак, наносили кільцеві вирізи й лінії, поздовжні фази. Узголів'я коси і середина, куди вставлялася ручка, залишалися гранчастими, задня частина не лише плавно зводилася на загострення, а й мала красиві вирізи, які одночасно

служили для міцнішого зв'язку з рукою. Тому особливе значення для косаря пореформеної Харківської губернії мав інструментарій для гостріння коси. Клепали (відбивали) лезо спочатку на сокирі, наносячи послідовно удари молотком, і вирівнювали каменем, направляли лезо дерев'яною мантачкою (дощечкою), на яку наносили сітку для утримування смоли й піску. Йдучи на роботу, косар змушений був нести з собою пісок, зав'язаний у сорочці в вузол, що звався куклюю. Згодом ковалі почали виготовляти так звану бабку, яку вправляли в колоду - бабчир. Відомі, в основному, три різновиди бабки: два тупі (квадратна і кругла зверху) і третій плескатий. Тупа бабка виготовлялася з відповідного шматка металу, а плеската чолова з старого рашпіля чи терпуга. На тупій бабці наносили удари гострим боком клепача, а на гострій - тупим [9, с.61].

Дерев'яні граблі селяни купляли у місцевих кустарів, які їх звичайно виготовляли. Валок з зубками, як важливіша частина, підбирався особливо старанно. Виготовлявся він з дерева, яке не тріскається: з липи, осикового, березового або бересткового окоренка, а також з ясена, з білої лози в лісистих районах та ін. Ширина захвату валком на більшості території пореформеної Харківської губернії становить 70 - 90 см. У валок вставлялися по 9 і більше зубків, зроблених з молодого дубка чи клена, заготовленого влітку. Легкі та практичні граблі використовувались не тільки в жнива. Ними розпушували грядки на городах, вибирали з ґрунту кореневища, бур'янів, каміння. Незамінними вони були при громадженні сіна. Спорідненим з граблями дерев'яним знаряддям, яке допомагало селянам у жнива і в дальшій обробці врожаю, були вила. Вони застосовувались при згортанні та громадженні сіна, переносці та скиртуванні снопів, в роботі по догляду за станом приміщень для тварин і угноєнні ланів тощо [10, с. 152].

Найпростішим знаряддям молотьби, яке у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. застосовувалося зрідка як пережиток далекого минулого, була проста палиця - кийок. Ним жінки оббивали невеличкі снопи злакових культур. Основним же в українців, як і в більшості європейських народів,

здавна був ціп. На Лівобережжі він складався з бича (бияка) довжиною переважно 70 - 110 см і держака (ціпилна) довжиною 150 - 190 см (розмір обох частин залежав у кожному випадку від росту молотника). Важливою деталлю було з'єднання бича з ціпилном, яке загалом називалося капицями, але мало відміни в назві по районах, а то й розділялося на три частини: капиця (вилиця), рипиця і ув'язь (хомутик). Капиці завершували ціпилно і бич, закріплювались на них і з'єднувались між собою ув'язью. При простішому способі з'єднання обходились одним ремінним гужем, який охоплював узголів'я за шийки, створюючи між ними подвійне кільце - вісімку, котра не допускала дотикання бича й ціпилна і не перешкоджала їх вільному обертанню [10, с. 129].

Найдосконалішим і найбільш поширеним в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. був ціп з ремінними (з сириці) капицями та ув'язью. Капиця на бичі закріплювалась переважно непорушне, рипиця (на ціпилні) рухалась навколо узголів'я. Як перша, так і друга мали довжину 12 - 14 см. Зв'язував їх хомутик (ув'язь), що виготовлявся з кількох ремінців у вигляді кільця діаметром близько 3 - 4 см. Ціпилно вирізували переважно з ліщини або іншого легкого дерева. Старанно оформляли узголів'я з двома кільцевими пазами, по яких вільно оберталась капиця. Дуже рідко де остання з'єднувалась з держакон наглухо - в таких випадках ув'язь між капицями недовго витримувала тертя. Бич, як ударна частина знаряддя, підбирався дуже старанно, з міцного дерева: з дубового кореня, пареного дуба, берестка, акації [11, с. 56].

Ціп з його різновидами був основним знаряддям молотьби у маси рядових землеробів Харківської губернії до кінця XIX - початку XX ст., хоча був добре відомий вже коток. Це було зумовлене традицією, звичкою до цього простого знаряддя, що не потребувало худоби. Порівняно з іншими простими знаряддями ціп затримався довше також тому, що ним вимолочували снопи на кулі (околот), необхідні для покрівлі, особливо для першого ярусу стріхи, вище якого часто клалась «розчесана» солома. В другій половині XIX – на початку XX ст. на Харківщині поширилась молотьба котком. Спочатку котки

виготовляли з дерева, пізніше перевагу здобули кам'яні знаряддя, що мали в довжину 60- -100 см, діаметр 40 - 50 см, 4 - 8 поздовжніх ребер, або бичів. На дерев'яний коток ребра частіше набивалися. Молотьба котками в ряді районів Півдня носила назву гарманування від назви котка або всього току для молотьби - гармана [13, с. 114].

Широкого розповсюдження в сільському ковальстві набуло й виробництво віялок різноманітної конструкції. Вони, як правило, мали невеликий дерев'яний корпус, в якому розміщувалися поздовжньо рухливі металеві сита або ланцюгоподібний дерев'яний елеватор із ручним приводом. Під час її виготовлення селянський майстер традиційно був одночасно і головним конструктором, і ковалем, і столяром, і слюсарем-складальником [12, с. 238].

Висновки. Отже, тернистим виявився багатовіковий землеробський шлях українського народу. Розвиток різних видів землеробського реманенту в Україні має свою особливість, свою історію, довічно написану українськими творчими силами. Саме вона, як південний район Російської імперія, стала, головним центром плугобудування і сільськогосподарського машинобудування в цілому. Зокрема, в Харківській губернії на протязі пореформеного періоду підвищений попит та масове застосування машин і поліпшених знарядь у сільському господарстві неминуче вело до розширення внутрішнього ринку, а також прискорювало перехід до ринкових засад ведення господарства.

Запровадження вдосконалених знарядь і машин, з одного боку, вимагало значних розмірів капіталу і через це було доступним тільки великим господарям, а з іншого боку, машини окупалися тільки при величезній кількості оброблюваного продукту. Запровадження машин ставало необхідністю при розширенні сільськогосподарського виробництв. Краща забезпеченість земельними ресурсами, задовільне матеріально-технічне оснащення дозволяли заможним селянам і поміщикам активно впливати на становище в сільському господарстві. Але поряд з цим частина селянських і

поміщицьких господарств губернії не мали власного реманенту та робочої худоби, головним джерелом прибутків для власників цих господарств була задача земельних угідь в оренду. Запровадження землеробських машин і поліпшених знарядь передбачало ринкову трансформацію сільськогосподарського виробництва, з одного боку, і концентрацію виробництва з другого.

ЛІТЕРАТУРА.

1. Вергунов В. А. Історія аграрної науки в Україні (XIX – початок XX ст.). – Київ: Аграрна наука, 2012. – 540 с.
2. Скрипник Г. А. Історична етнологія України. – Київ: НАН України, 2016. – 608 с.
3. Галаван І. М. Київський сільськогосподарський синдикат наприкінці XIX – на початку XX ст. // *Український історичний журнал*. 2014. № 3. С. 64–78.
4. Кудінов Д. В. Матеріальна культура українського селянства другої половини XIX – початку XX ст.: традиції та трансформації. – Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2010. 312 с.
5. Victor Chalavan. Kyiv Agricultural Syndicate (1894-1919): Main Areas of Activity for Needs of Agriculture in Ukraine. *Eminak: Scientific Quarterly Journal*, 2024. №2(46), P. 330-343. URL: <https://www.eminak.net.ua/index.php/eminak/article/view/724/546>
6. Трубочанінов М. А. Професійно-технічна підготовка українських кустарів-виробників сільськогосподарського реманенту (друга половина XIX- початок XXст)// *Всеукраїнський науковий історичний журнал. Сумська старовина/ Сумський державний університет*. Суми, 2008. №XXV. С.159-165.
7. Коваленко С. І. Кустарні промисли та ремесла українського села в умовах ринкової трансформації (XIX – початок XX ст.). // *Етнічна історія народів Європи*. 2019. Вип. 57. С. 45–54.
8. Матеріали по статистике землевладения и земледелия в Харьковской губернии. Х.: Тип. М.Зильберберга, 1881. Вып.1. 208с.
9. Реєнт О. П. Україна в імперську добу: соціально-економічні процеси. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2019. 472 с.
10. Національні архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т.Рильського НАН України. Ф. 20-7.
11. Наулко В. І., Бондаренко Г. В. Українське село: історія повсякденності (XIX – початок XX ст.). – Київ: Інститут історії України НАН України, 2018. 400 с.

12. Томашенко А. В. Регіональні особливості аграрного розвитку Слобожанщини у другій половині XIX – на початку XX ст. // *Схід*. 2021. № 4. С. 34–42.

References

1. Verhunov, V. A. (2012). *Istoriia ahrarnoi nauky v Ukraini (XIX – pochatok XX st.)* [History of agrarian science in Ukraine (19th – early 20th centuries)]. Kyiv: Ahrarna nauka. [in Ukrainian]
2. Skrypnyk, H. A. (2016). *Istorychna etnolohiia Ukrainy* [Historical ethnology of Ukraine]. Kyiv: NAS of Ukraine. [in Ukrainian]
3. Halavan, I. M. (2014). Kyivskiy silskohospodarskyi syndykat naprykintsi XIX – na pochatku XX st. [Kyiv Agricultural Syndicate in the late 19th – early 20th centuries]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 3, 64–78. [in Ukrainian]
4. Kudinov, D. V. (2010). *Materialna kultura ukrainskoho selianstva druhoi polovyny XIX – pochatku XX st.: tradytsii ta transformatsii* [Material culture of Ukrainian peasantry in the second half of the 19th – early 20th centuries: traditions and transformations]. Kharkiv: V. N. Karazin Kharkiv National University. [in Ukrainian]
5. Chalavan, V. (2024). Kyiv Agricultural Syndicate (1894–1919): Main areas of activity for needs of agriculture in Ukraine. *Eminak: Scientific Quarterly Journal*, 2(46), 330–343. [in Ukrainian]
6. Trubchaninov, M. A. (2008). Profesiino-tekhnichna pidhotovka ukrainskykh kustariv-vyrobnykiv silskohospodarskoho remanentu (druha polovyna XIX – pochatok XX st.) [Vocational training of Ukrainian artisan producers of agricultural implements (second half of the 19th – early 20th centuries)]. *Sumska starovyna*, XXV, 159–165. [in Ukrainian]
7. *Mestnye promysly naseleniia Kharkovskoi gubernii* [Local crafts of the population of Kharkiv province]. (1905). Kharkiv: Kharkiv Provincial Zemstvo Publishing House. [in Ukrainian]
8. Kovalenko, S. I. (2019). Kustarni promysly ta remesla ukrainskoho sela v umovakh rynkovoi transformatsii (XIX – pochatok XX st.) [Artisan crafts of the Ukrainian village under market transformation (19th – early 20th centuries)]. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy*, 57, 45–54. [in Ukrainian]
9. Reient, O. P. (2019). *Ukraina v impersku dobu: sotsialno-ekonomichni protsesy* [Ukraine in the imperial era: socio-economic processes]. Kyiv: Institute of History of Ukraine, NAS of Ukraine. [in Ukrainian]
10. National archival scientific funds of manuscripts and sound recordings of the M. T. Rylskiy Institute of Art Studies, Folklore and Ethnology of NAS of Ukraine. Fund 20-7. [in Ukrainian]

11. Naulko, V. I., Bondarenko, H. V. (2018). *Ukrainske selo: istoriia povsiakdennosti (XIX – pochatok XX st.)* [Ukrainian village: history of everyday life (19th – early 20th centuries)]. Kyiv: Institute of History of Ukraine, NAS of Ukraine. [in Ukrainian]
12. Tomashenko, A. V. (2021). *Rehionalni osoblyvosti ahrarnoho rozvytku Slobozhanshchyny u druhii polovyni XIX – na pochatku XX st.* [Regional features of agrarian development of Slobozhanshchyna in the second half of the 19th – early 20th centuries]. *Skhid*, 4, 34–42. [in Ukrainian]